

Tadeusz Kościuszko i powstańczy etos w szkolnych podręcznikach historii XXI wieku

Życie bohatera nie jest lekkie. Nie dość, że dawanie przykładu i bycie wzorem zajmuje im większą część ziemskiego bytowania, to i z zaświatów muszą wykonywać taką samą pracę, ba, być może jeszcze bardziej intensywną. Jaką rolę odgrywa w dzisiejszych podręcznikach Tadeusz Kościuszko, o tym w artykule poniżej.

■ DR BARBARA KUBIS (UNIWERSYTET OPOLSKI)

Po co nam bohaterowie?

Wiedza o przeszłości winna dostarczać refleksji w odniesieniu nie tylko do faktów i zdarzeń historycznych, ale przede wszystkim koncentrować się na miejscu i roli człowieka w określonym układzie społecznym, jego codziennych problemach i doświadczeniach. Wiele wydarzeń z dziejów Polski kojarzy się z postaciami historycznymi, które w świadomości historycznej funkcjonują jako bohaterowie, ludzie odważni, pełniący zaszczytne funkcje i powinności obywatelskie.

Profesor Henryk Samsonowicz pisze, że rozwinięty sposób widzenia historii polega właśnie na układaniu zdarzeń w kolejności władców i wodzów¹. Te wzory osobowe na przestrzeni wieków zmieniały się, przechodziły różne etapy i formy kultu, uznania, a nawet czci. Ich istnienie ma uzasadnienie historyczne i psychologiczne, bardzo często powstawały w obronie

przed bolesnymi doznaniem współczesności². Jeśli bowiem król, władca, wódz miał być wzorem, cechy jego osobowości musiały być akceptowane nie tylko przez współczesnych. To na postaciach bohaterów narodowych spoczywało zadanie integrowania społeczeństwa i motywowania jego działań.

Ci wybrańcy historii są jak symbole narodowe, wokół których organizuje się wspólna pamięć, kształtują się tradycje, na ich tle powstają mity, stereotypy, a nawet legendy i zafałszowane opinie. Taką postacią, która odpowiadała potrzebom społecznym, powszechnie akceptowaną jako wzór bohatera narodowego, jest Tadeusz Kościuszko. Historycy od dawna stawiają sobie pytanie o tę szczególną rolę Kościuszki. Obszerna literatura dotycząca jego postaci powstawała jeszcze za życia Naczelnika, trwała przez lata, aż po dzień dzisiejszy³.

¹ H. Samsonowicz, *O historii prawdziwej*, Warszawa–Gdańsk 1997, s. 157.

² J. Brynkus, *Bohaterowie dziejów polskich w podręcznikach szkolnych XIX wieku*, Kraków 1998, s. 2.

³ Por. A. F. Grabski, *W kręgu kultu Naczelnika*, Warszawa 1981; *Kościuszko w kręgu mitologii narodowej*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1995; *Kościuszko w literaturze polskiej. Antologia*, Warszawa 1996; B. Oleksowicz, *Legenda Kościuszki. Narodziny*, Warszawa 2000; K. Śreniowska, *Kościuszko bohater narodowy*, Warszawa 1973; M. Hoszowska, *Kształtowanie postaw patriotycznych w opinii nauczycieli szkół średnich*, „Wiadomości Historyczne” 1993, nr 1, s. 34–37; B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817*, Warszawa 1991.

Pośmiertne życie bohatera

Legenda Kościuszki – z mniejszym lub większym natężeniem – zachowuje żywotność przez ponad dwieście lat. Jego umiłowanie ojczyzny, heroiczne czyny odbiły się głośnie echem w naszej literaturze, sztuce, pokazując insurekcję 1794 r. jako czyn patriotyczny, w którym pojawiły się hasła sprawiedliwości społecznej. To po upadku powstania narodziła się legenda Kościuszki, obecna nie tylko w samej Polsce, ale również w Europie i Stanach Zjednoczonych. Naczelnik stał się obiektem kultu, czego wyznacznikiem były rocznice jego śmierci, a który wzmógł się po złożeniu zwłok bohatera wśród królów na Wawelu oraz w okresie sypania mogiły pod Krakowem.

O karierze Kościuszki jako bohatera narodowego zdecydowała potrzeba powołania do życia wzorca osobowego symbolizującego dążenia wieku, epoki w skali uniwersalnej i polskiej⁴. Biografia Kościuszki była, jak żadna inna wówczas, doskonałym przykładem tego, co rodzime, i tego, co uniwersalne. Postać Kościuszki łączyła „starą” i „nową” Polskę, szlachtę i lud, „romantyzm” i „pozytywizm”, poryw wielkiego ducha i wykształcenie techniczne, egzaltowane uczucia i zdrowy rozsądek⁵. Symbolizował on aspiracje narodu pozbawionego państwa, wiarę w jego własne siły w próbach walki zbrojnej o wolność, suwerenność postaw i niepodległość myśli. Kościusko stał się prawdziwym bohaterem narodowym reprezentującym najszczytniejsze hasła i wartości czasów nowożytnych i najnowszych: „wolność, całość, niepodległość”, „wolność, równość, bohaterstwo”, „za wolność nasza i wasza”.

W historyczne i publicystyczne opinie i spory o Kościuszcę od XIX w. aż po czasy

współczesne uwikłane były różne bieżące racje polityczne i społeczne rozlicznych orientacji, stronnictw i partii⁶. W przypadku tego bohatera narodowego walka o słuszną sprawę, narażanie życia podnosiła samoocenę wspólnoty narodowej, która w warunkach klęsk czy niewoli mogła liczyć głównie na satysfakcję moralną. Heros nabrał cech potrzebnych wspólnocie, zwłaszcza tych odnoszących się do spraw wielkich, takich jak: wierność, wiara, wolność, ojczyzna⁷.

Dzięki takim postaciom jak Tadeusz Kościusko tworzy się wspólnota przynależności do jednego narodu, kształtuje się określona świadomość historyczna. Jeśli zakładamy, że nauka o przeszłości ma być pomocna w lepszym zrozumieniu współczesnych problemów, to musi nas interesować poziom świadomości młodego pokolenia. Dlatego do zadań ważnych także w szkolnej edukacji historycznej zaliczamy analizowanie roli wybitnych jednostek nie w izolacji, z pominięciem funkcjonujących w owym czasie prądów ideowych oraz warunkowań gospodarczych i politycznych. Analiza i ocena postaci historycznych wiąże się z procesem wartościowania. Nie są to sprawy łatwe, nawet dla młodzieży ze szkół średnich, a więc interesujących nas w tym opracowaniu gimnazjów i liceów. Dlatego tak ważną rolę odgrywa sposób prezentowania określonej postaci w czasie lekcji oraz w podręczniku do nauczania historii⁸.

Bohatera życie podręcznikowe

Szczególnym źródłem wiedzy o przeszłości, drogą, którą docierają do ucznia najpełniejsze i najbardziej przystępne informacje, pozostaje ciągle jeszcze podręcznik. W literaturze przedmiotu zaliczany

⁴ A. Barszczewska-Krupa, *Kościusko – o potrzebie bohatera narodowego*, [w:] *Kościusko w kręgu...*, s. 11.

⁵ M. Janion, M. Żmigrodzka, *U źródeł polskiego patriotyzmu – Ostatni rycerz, pierwszy obywatel*, „Polityka” 1967, nr 8, s. 25.

⁶ A. Barszczewska-Krupa, op. cit., s. 7.

⁷ H. Samsonowicz, op. cit., s. 170.

⁸ A. Suchoński, *Postać Józefa Piłsudskiego w podręcznikach szkolnych*, [w:] *Józef Piłsudski i jego współpracownicy*, red. A. Suchoński, Opole 1999, s. 139.

do czołowych środków dydaktycznych wykorzystywanych w szkolnej edukacji historycznej⁹. W związku z intensywnym rozwojem technicznych środków przekazu wiedzy (zwłaszcza elektronicznych) istnieje pilna potrzeba rozważań nad przebudową podręczników do nauczania historii, unowocześnienia ich celem uwzględnianie najnowszych osiągnięć w zakresie skutecznej edukacji dzieci i młodzieży. Ich autorzy starają się harmonizować przekaz werbalny ze środkami komunikacji obrazowej, symbolicznej i fonicznej oraz animowanej¹⁰. Przy czym warto pamiętać, że mimo coraz większych możliwości korzystania z pozaszkolnych źródeł informacji, podręcznik zawierający uporządkowaną wiedzę staje się swoistym punktem odniesienia także dla wiadomości historycznych przekazywanych przez różne media¹¹.

Czyniąc obiektem naszych zainteresowań postać Tadeusza Kościuszki i wydarzeń w kraju związanych z jego udziałem, uznaliśmy za stosowne pokazać w jakim zakresie problematyka ta znajduje odzwierciedlenie w aktualnych podręcznikach historii na poziomie nauczania w gimnazjum i liceum¹². W polskim szkolnictwie średnim funkcjonuje obecnie kilkadziesiąt podręczników do nauczania historii, a traktujących

o wydarzeniach związanych z osobą Kościuszki i kierowanym przez niego powstaniem. Skoncentrujemy się na kilku wybranych pozycjach, będących w użyciu przez uczniów gimnazjum i liceum, a wydanych w ostatnich latach. W pierwszej kolejności nasze zainteresowanie skierujemy na wybrane podręczniki przeznaczone dla uczniów klas gimnazjalnych.

Bohater gimnazjalny

Jednym z nich jest książka dla uczniów klasy II autorstwa Dariusza Bąkowskiego¹³. Już wstępna lektura tego opracowania wskazuje, że problematyce powstania kościuszkowskiego poświęcono znaczącą uwagę. W rozdziale 32 zatytułowanym „Upadek Rzeczypospolitej” spotykamy krótkie, ale wyczerpujące informacje na temat pogarszania się sytuacji gospodarczej i społecznej kraju w końcu XVIII w. i ich wpływie na wydarzenia polityczne. Takie połączenie problematyki budzi uznanie, ponieważ wskazuje na związki zachodzące w różnych dziedzinach życia, i nie często występuje w układzie treści podręczników. W dalszej części książki autor przedstawia postać Kościuszki, pisze o jego działalności w Ameryce, przybyciu do kraju i podjęciu decyzji o kierowaniu powstaniem. Zazna-

⁹ Por. J. Maternicki, *Edukacja historyczna młodzieży. Problemy i kontrowersje u progu XXI wieku*. Toruń 1998, s. 123–135; J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994, s. 342–353; J. Maternicki, *Trzy typy szkolnego podręcznika historii*, „Wiadomości Historyczne” 1975, nr 4; M. Kujawska, *Podręcznik obudowany do nauczania i uczenia się historii*, [w:] *Podręcznik historii – perspektywy modernizacji*, red. M. Kujawska, Poznań 1994, s. 5–64; A. Zielecki, *Role i funkcje podręcznika historii*, Rzeszów 1984; W. Kojs, *Uwarunkowania dydaktycznych funkcji podręcznika historii*, Warszawa 1975; A. Glimos-Nadgórska, *Rola i funkcje podręcznika historii jako podstawowego środka dydaktycznego (na przykładzie podręcznika historii)*, „Wiadomości Historyczne” 1980, nr 2; *Przeszłość w szkole przyszłości. Materiały ogólnopolskiej Konferencji naukowej „Podręczniki historii dla szkoły XXI wieku”*, Częstochowa 20–22 V 1997, red. J. Walczak i A. Zielecki, Częstochowa 1997, s. 125–136.

¹⁰ Cz. Nowarski, *Unowocześnienie podręczników wspierających problemowe nauczanie historii*, „Wiadomości Historyczne” 2005, nr 5, s. 24.

¹¹ M. Kujawska, *Podręcznik obudowany do nauczania i uczenia się historii*, [w:] *Podręcznik historii – perspektywy modernizacji. Materiały konferencji w Poznaniu w 1993 roku*, red. M. Kujawska, Poznań 1994, s. 55 i n.

¹² Od 1 września 1999 r., czyli od momentu wdrożenia reformy oświaty w Polsce, system obejmuje trzy typy szkół: podstawowe, gimnazja i ponadpodstawowe. Zob. Ustawa o systemie oświaty z 7 września 1991 r., znowelizowana 25 lipca 1998 r. Historia jako przedmiot samodzielny występuje w szkolnictwie ponadpodstawowym.

¹³ D. Bąkowski, *Historia 2*, Gdynia 2003, s. 157–161.

cza również rolę kosynierów w pierwszej ważnej bitwie pod Raclawicami. Podkreśla w swojej narracji niechętny stosunek części szlachty do przemian społecznych i samej insurekcji.

Ostatni akt narodowej tragedii to klęski pod Szczekocinami i Maciejowicami i traktat rozbiorowy Rzeczypospolitej 1795 r. Na uznanie w tym opracowaniu zasługuje eksponowanie roli jednostek związanych z powstańczymi wydarzeniami, dowódców polskich i obcych wojsk, a także zdrajców sprawy narodowej. To ważny element, ponieważ historia nauczana poprzez ludzki wymiar wydarzeń staje się dla uczniów ciekawym przedmiotem. Treści merytoryczne wyznaczają ściśle ramy chronologiczne, których terytorialne odniesienie znajduje uczeń w załączonej mapie ukazującej granice III rozbiorów i walk toczących się w tym okresie.

Do zagadnień związanych z przebiegiem powstania nawiązuje także zamieszczony pod koniec rozdziału tekst źródłowy. Szkoda tylko, że zabrakło przy nim właściwego ukierunkowania dla pracy uczniów przy jego analizie. Autor sugeruje tu określenie celu powstania i organizację władz powstańczych, a przecież ważniejsza i z pewnością ciekawsza byłaby ocena roli Tadeusza Kościuszki i jego działań jako „najwyższego i jedynego Naczelnika”¹⁴. W omawianej syntezie znajdujemy także ćwiczenia dla młodzieży mające sprawdzić uzyskane umiejętności oraz krótkie streszczenie omawianych treści, co należy odnotować z uznaniem.

Zgoła odmiennie potraktowała interesujące nas zagadnienie spółka autorska: Krystyna Polacka, Maciej Przybyliński, Stanisław Roszak, Jan Wendt¹⁵. W rozdziale VIII „Ostatnie lata Rzeczypospolitej” wyróżniają oni podrozdział poświęcony powstaniu kościuszkowskiemu i trzeciemu rozbiorowi. Treści merytoryczne poprzedzają zagadnienia ukierunkowujące, mające przygotować ucznia do odbioru pozna-

Kościuszko jest także bohaterem amerykańskim... – wizyta premiera J. Kaczyńskiego w Chicago 2006 09 14

PHOTO PAP Jarosław Pietruszka

nych wydarzeń. Treściwy zapis akcentuje różne fazy przebiegu wydarzeń:

- wybuch powstania i przysięga Kościuszki,
- pierwsze sukcesy i uniwersał połaniecki,
- Prusy przyłączają się do walki,
- klęska pod Maciejowicami i kapitulacja Warszawy.

Co ważne, podkreślają autorzy znaczenie dowodzenia przez Kościuszkę przejawiające się w umocnieniu stolicy i czuwaniu nad całością przebiegu wydarzeń w różnych ośrodkach kraju aż do tragicznej w skutkach bitwy pod Maciejowicami, kiedy został ranny i dostał się do niewoli rosyjskiej. Przeżywali Polacy gorzkie klęski, szturm prawobrzeżnej dzielnicy Warszawy – Pragi, który zakończył się przelewem krwi. Poznajemy te wydarzenia z cytowanego w podręczniku listu dowódcy wojsk rosyjskich generała Aleksandra Suworowa

¹⁴ Ibid., s. 161

¹⁵ K. Polacka, M. Przybyliński, S. Roszak, J. Wendt, *Przez wieki*, Gdańsk 2003, s. 146–151.

do Katarzyny II, w którym pisał: „Straszny był przelew krwi, place zasłane były trupami, ostatnia i najstraszniejsza rzeź dokonana się na brzegu Wisły na oczach ludu warszawskiego. Na ten straszny widok zadrżeli Polacy”¹⁶. W podręczniku znajdziemy również mapkę ważniejszych walk i kierunki natarcia wojsk. A krótka wzmianka przy obrazie Norblina „Wieszanie zdrajców” uzupełnia zakres wiedzy na temat działania sądu powstańczego wobec zdrajców targowickich.

Generalnie zamieszczony w opracowaniu materiał rzeczowy, jak i jego obudowa pozwala na solidne przygotowanie rzeczowe ucznia na poziomie gimnazjalnym, prowadzenie samodzielnej lub ukierunkowanej przez nauczyciela pracy, budzą również te treści emocjonalny stosunek do omawianych wydarzeń. Sądzimy, że istotnym uzupełnieniem dla podniesienia wartości tego podręcznika byłaby krótka wzmianka o życiu i działalności Tadeusza Kościuszki przed powrotem do kraju i jego podobizna.

W interesujący sposób potraktowali insurekcję kościuszkowską autorzy innego podręcznika do gimnazjum – Tomasz Małkowski i Jacek Rzeźniowiecki¹⁷. Zwracają uwagę na rolę Kościuszki jako propagatora nowych idei, które poznał podczas pobytu w Paryżu i Ameryce. Przybywszy do kraju został Naczelnikiem powstania i złożył przysięgę na Rynku w Krakowie. Na wzór rewolucyjnych władz we Francji tworzył armię, opierał się na demokratycznych zasadach, podkreślał rolę chłopów i mieszczan.

Kreślą autorzy wizerunek bohatera narodowego barwnym przystępnym językiem, tekst może budzić zainteresowanie uczniów. Podobnie prezentują wiadomości o obronie Warszawy oraz tragedię III rozbioru. Stosownie do potrzeb gimnazjalnego nauczania narrację uzupełniają fragmenty tekstów źródłowych oraz opinia

historyka Normana Daviesa na temat tego okresu w historii Polski i oceny roli Kościuszki. Na uznanie zasługują również elementy obudowy dydaktycznej podręcznika, takie jak: pytania, mapki, wykresy, zagadnienia do zapamiętania i szeroka ikonografia połączona z syntetycznym opisem. Przytoczone w tekście relacje przynoszą właściwy zakres materiału, jego układ mimo niewielkiego uwzględniania chronologii nawiązuje do tradycyjnych i sprawdzonych wzorów syntez dla uczniów.

W następnym podręczniku do nauczania historii w gimnazjum, który analizowaliśmy, Zofii Bentkowskiej-Sztoryk i Edyty Wach¹⁸, problematyce powstania kościuszkowskiego poświęcono oddzielny rozdział. Tytuły podrozdziałów wskazują na jego przebieg i skutki, w tym: tajne plany patriotów, wybuch powstania, Racławice, insurekcja kościuszkowska i wileńska, sprawa chłopska, ostatnie miesiące powstania, trzeci rozbiór i upadek państwa polskiego.

Odpowiednio dobrane treści merytoryczne połączone z krótkimi, odpowiadającymi im tekstami źródłowymi stanowią bardzo interesującą całość dostosowaną do percepcji ucznia gimnazjum. Młody odbiorca znajdzie tu również zagadnienia do zapamiętania, linię chronologiczną wydarzeń w czasie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, problemowe mapki, ilustracje dotyczące przebiegu powstania, biogram T. Kościuszki, ciekawostki historyczne. Warto podkreślić, że autorki tego podręcznika zadbały o podkreślenie poprzez odpowiednio dobrane elementy obudowy dydaktycznej o hierarchiczne ujęcie wiedzy historycznej. W tym względzie ważne są te elementy strukturalne treści, które mogą być przydatne w tworzeniu sytuacji problemowych skłaniających ucznia do podejmowania wysiłku intelektualnego.

¹⁶ Ibid., s. 151.

¹⁷ T. Małkowski, J. Rzeźniowiecki, *Historia II*, Gdańsk 2005

¹⁸ Z. Bentkowska-Sztoryk, E. Wach, *Podręcznik do nauczania historii w kl. II gimnazjum*, Wrocław 2000.

¹⁹ Ibid., s. 102.

²⁰ G. Wojciechowski, *Historia. Podręcznik dla gimnazjum. Razem przez wieki, II*. Poznań 2000.

Świadczy o tym fragment tekstu, na podstawie którego można wyciągnąć wnioski o znaczeniu rozszerzenia się zasięgu powstania i radykalizacji działań. „Pod wrażeniem Insurekcji Warszawskiej już wkrótce wybuchło powstanie w Wilnie. Jego przywódcą został Jakub Jasiński. Przebieg Insurekcji Wileńskiej był bardziej radykalny niż w stolicy. Zdradców bez sądu wieszano. Taki los spotkał m.in. hetmana Szymona Kossakowskiego. Jeśli nie udawało się ująć zdrajcy, symbolicznie wieszano jego portret. Tak stało się m.in. z Józefem Ankwicem, marszałkiem sejmiku grodzieńskiego”¹⁹.

Zaprezentujemy jeszcze jeden podręcznik do klasy II gimnazjum autorstwa Grzegorza Wojciechowskiego²⁰. Interesująca nas problematykę autor zawarł w rozdziałach „Insurekcja Kościuszkowska” i „Tragiczny finał insurekcji”. Zagadnienia potraktował jako krótkie komunikaty, naszym zdaniem zbyt lapidarne, łącząc je z dopełniającymi się wprowadzić elementami obudowy, takimi jak: ilustracje z opisami, teksty źródłowe, mapki, ćwiczenia i rozwiązywania symboliczne. Całość nie prezentuje się jednak ani perswazyjnie, ani emocjonalnie. Braki w zakresie komunikatywności narracji nie sprzyjają samodzielnemu działaniu ucznia, krytycznym ocenom wydażeń. Niezwykle istotny byłby w tej kwestii krótki biogram Kościuszki i innych postaci związanych z powstaniem.

Oceniając ogólnie podręczniki do nauczania historii w gimnazjum, można uznać, że stanowią one ważne źródło wiedzy o przeszłości w interesującej nas kwestii powstania kościuszkowskiego. Uczeń ma możliwości przyswojenia sobie zawartych tam informacji i świadomych indywidualnych ich interpretacji. Za mało jest jednak sytuacji, kiedy stwarza się odbiorcy kontakt z pogłębioną narracją, zawierającą opisy, wyjaśnienia, oceny. Autorzy podręczników powinni wykorzystać szerzej związki metodologii historii z teorią litera-

tury, antropologią kultury. Chodzi o to, by komunikat dydaktyczny w tekście opracowania do użytku szkolnego oddziaływał na sferę nie tylko poznawczą, ale i emocjonalną czy motywacyjną.

Bohater ponadgimnazjalny

Przechodząc do omówienia podręczników do nauczania historii w szkołach licealnych o różnych profilach, chcemy podkreślić, że odznaczają się większą różnorodnością niż w te przeznaczone dla gimnazjum. Szkolnictwo ponadgimnazjalne ma do dyspozycji obecnie większe bogactwo ofert ze względu na wielość typów szkół na tym poziomie oraz fakt, że po ukończeniu szkoły i zdanej maturze otwiera się przed młodzieżą szansa podjęcia studiów. Dobry podręcznik może pomóc w zdaniu egzaminów maturalnych i na wyższą uczelnię, jeśli takie będą wymagane²¹.

Spośród wielu podręczników wybraliśmy te, które dopuszczone zostały do użytku szkolnego w ciągu ostatnich pięciu lat, a obejmujących chronologicznie okres czasów nowożytnych, zasadniczo od XVI do początku XX w., czyli do wybuchu I wojny światowej. Już ich wstępna analiza wskazuje, że problematyce „kościuszkowskiej” poświęcają one znaczną uwagę, koncentrując się na przebiegu wydarzeń powstańczych, oraz wyposażając treści w szerszy ładunek znaczeniowy. Takie podejście wynika nie tylko z większych możliwości percepcyjnych młodzieży licealnej, ale także z odgórnego narzuconych wymogów programowych.

Wśród tych książek wymienić można zbiorowe opracowanie grupy autorów: Zofii Kozłowskiej, Ireny Unger, Piotra Ungera i Stanisława Zajacą²². Rozdział 6 tej syntezy dotyczy insurekcji 1794 r., a zasadniczą uwagę, koncentruje na problemach: geneza walki niepodległościowej, organizacja wojska powstańczego, zakres terytorialny oporu obejmującego cały obszar Rzeczy-

²¹ M. Białokur, *Paryska konferencja pokojowa (1919–1920) w szkolnych podręcznikach historii III Rzeczypospolitej*, [w:] *Edukacja historyczna a współczesność*, red. B. Kubis, Opole 2003, s. 446.

²² Z. Kozłowska, I. Unger, P. Unger, S. Zajac, *Historia 2. Poznajemy przeszłość*, Toruń 2003, s. 63–68.

pospolitej wyznaczonej II rozbiorem, działania rządu powstańczego, ważniejsze bitwy i ostateczna klęska, która doprowadziła do III rozbioru. Tekst narracyjny, choć napisany bardzo przystępnie, to jednak jak na poziom uczniów licealnych klas zbyt lapidarny i ogólnikowy. Brak w nim zwłaszcza informacji o roli przywódcy narodowego zrywu, jego poglądach, umiejętnościach i skuteczności działań w pierwszej fazie walk. Nie towarzyszy narracji refleksja na temat problemów społecznych kraju i politycznych kontekstów europejskich. Tekst autorski nieco uzupełnia trafnie dobrany materiał źródłowy dotyczący Uniwersału Połanieckiego, odpowiednio ukierunkowany do samodzielnej pracy ucznia.

Znacznie bardziej urozmaicona i odpowiadająca poziomowi szkoły, dla której ten podręcznik jest przeznaczony, jest jego obudowa dydaktyczna. Stanowi ją ikonoGRAFIA: obraz Aleksandra Orłowskiego – „Rzeź Pragi”, oraz przejrzysta i czytelna mapka powstania, na podstawie której uczeń ma wyznaczone zadanie prześledzenia przebiegu wydarzeń lat 1794–1795. Interesujące są również zadania dla młodzieży, ukierunkowujące one problemy do dyskusji, zalecając korzystanie z wcześniej zdobytej wiedzy. Integrują wiadomości z dziejów ojczystych i powszechnych, jak również nawiązują do współczesności.

Spółka autorska B. Burda, B. Halczak, R. M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak interesujący nas temat potraktowała jako rodzaj narracji historycznej, w której przenikały się warstwy informacyjne i cele perswazyjne²³. Autorzy opowiedzieli się za problemowym ujęciem zagadnień, skupiając się na wybranych zjawiskach i procesach historycznych, takich jak: przygotowania do powstania, wybuch powstania, organizacja powstania, klęska powstania.

Rozdział 11, dotyczący powstania kościuszkowskiego i trzeciego rozbioru, poprzedza krótkie streszczenie, stanowiące za-

razem ważne dla ucznia wprowadzenie do tematu. To pierwszy z omawianych podręczników, który – podejmując zagadnienie przygotowań do powstania – skupia się na roli jego przywódcy generała Tadeusza Kościuszki. Zamieszczony jest krótki biogram i zdjęcie naszego narodowego bohatera. Autorzy zwracają uwagę na polityczne uwarunkowania podejmowanych przez Naczelnika decyzji, pisząc: „Kościuszek wahał się, czy przyjąć tę funkcję, zdawał sobie sprawę z niewielkich szans militarnych powstania, lecz poczucie obowiązku przeważało.

Plan przewidywał najpierw wystąpienie w Krakowie, ściągnięcie w okolice miasta sił rosyjskich, a następnie jednoczesne powstanie w Warszawie, Krakowie i Lublinie. Kościuszek liczył na pomoc rewolucyjnej Francji, lecz podczas wizyty w Paryżu w 1793 r. nie uzyskał żadnych konkretnych obietnic. W tej sytuacji skłonny był przesunąć termin wybuchu do czasu zakończenia przygotowań. Sprzysiężenie w kraju zostało jednak częściowo wykryte, a pod naciskiem ambasadora rosyjskiego rozpoczęto drastyczną redukcję wojska polskiego (o 50%)”²⁴.

W dalszej części tego opracowania narysowany został przebieg działań wojennych, organizacja powstania, jego klęska i trzeci rozbiór Rzeczypospolitej. Warto podkreślić, że w treści narracyjnej w sposób ciekawy wkomponowane zostały wątki biograficzne dotyczące także innych postaci. Uczniowie poznają Wojciecha Bartosza – bohatera spod Racławic, i biskupa Józefa Kossakowskiego, zdrajcę, przywódcę konfederacji targowickiej, powieszono go w maju 1794 r., w Warszawie.

Percepcję treści w znacznym stopniu wspiera załączona do opracowania ikonoGRAFIA. Jest tu rysunek chłopów pod Racławicami z opisem znaczenia ich śmiałego ataku na rosyjskie działa, sztych ukazujący Kościuszkę z grupą kosynierów i uzupełniająca go relacja o kwestii włościańskiej.

²³ B. Burda, B. Halczak, R. M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, *Historia 2, Podręcznik. Czasy Nowożytnie*, Gdynia 2003, s. 251–256.

²⁴ Ibid., s. 251–252.

Omawiając klęskę powstania autorzy, zwrócili uwagę na militarny aspekt przewagi po stronie wroga oraz załamanie moralne po bitwie pod Maciejowicami, kiedy to został ranny Naczelnik. Zamieszczony w podręczniku fragment odezwy Katarzyny II do żołnierzy ma na celu zrozumienie przez uczniów przyczyn wojny carowej z Rzeczpospolitą, a także wykazanie, że dla usprawiedliwienia własnej agresywnej polityki użyła ona bardzo szczególnych argumentów. W gruncie rzeczy trzy mocarstwa rozbiorowe szukały pretekstu do ostatecznego podziału Polski. Zamieszczona na zakończenie rozdziału mapa pozwala prześledzić granice trzech rozbiorów i ważniejsze bitwy tych lat.

Warto podkreślić także występującą w tekście krytyczną ocenę postaci ostatniego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Prezentacja różnych opinii na jego temat pozwoli uczniowi na wybór własnych poglądów, zrozumienie jak trudne jest kierowanie państwem. Stosownie do potrzeb szkoły średniej podają autorzy odpowiednią literaturę pomocniczą. Można powiedzieć, że omawiany podręcznik obejmuje różne sfery poznawcze ucznia, nie tylko jego umysł, ale i odczucia. Pozwala w pracy szkolnej spełniać funkcje informacyjne, badawcze, ćwiczeniowe i motywacyjne²⁵.

W wydanym w bieżącym 2006 r. opracowaniu historii dla maturzysty przez Jarosława Czubatego temat powstania 1794 r. zdominowany został prezentacją treści dotyczących okoliczności jego wybuchu²⁶. Brakuje jednak na kartach analizowanego podręcznika wyraźnego określenia roli Tadeusza Kościuszki, co wypada zaliczyć do usterek tej książki. Występuje wprawdzie jego wizerunek połączony z krótkim biogramem, jednak zasadniczą treść poświęcona jest Józefowi Poniatowskiemu. Podobna sytuacja powtarza się przy opisie orderu *Virtuti Militari*, czytamy tam: „Order *Virtuti Militari* z 1792 r. 18 czer-

... i białoruskim muzeum w domu Naczelnika na Mereczowszczyźnie
PHOTO ITAR TASS Viktor Tolochko 11 11 2004

ca 1792 r. wojska dowodzone przez ks. Józefa Poniatowskiego odniosły zwycięstwo nad Rosjanami pod Zieleńcami (na Wołyniu). Na cześć tego wydarzenia król ustanowił order za męstwo wojenne (łac. *Virtuti Militari*). Pierwsze odznaczenia otrzymali ks. Józef Poniatowski i Tadeusz Kościuszko. Po zakończeniu wojny targowiczanie zakazali noszenia orderu”²⁷.

Armia powstańcza, jak zauważa słusznie autor, organizowana była w trudnych warunkach, brakowało broni i niezbędnego wyposażenia. Co gorsze, po stronie Rosji stanęły Prusy, mimo to powstańcom „udało się obronić oblężoną przez obie armie stolicę, a nawet przenieść działania wojenne do zajętej przez Prusaków Wielkopol-

²⁵ Cz. Nowarski, op. cit.

²⁶ J. Czubaty, *Historia dla maturzysty. Nowożytność*, Warszawa 2006, s. 228–231.

²⁷ Ibid., s. 228.

ski”²⁸. Po sukcesach przyszły klęski, ale – zdaniem piszącego podręcznik – maciejowicka bitwa nie przesądzała o klęsce powstania. Te dramatyczne wydarzenia stały się przedmiotem dyskusji, która poczynając od XIX w. trwa nieprzerwanie, a odnosi się zasadniczo do rozliczenia win lub zasług osób i stronnictw działających na polskiej scenie politycznej u schyłku doby stanisławowskiej. Tymi stwierdzeniami zachęca się uczniów do własnej refleksji, samodzielnego myślenia, dyskusji. Autor opracowania stara się poszerzyć możliwości dydaktycznego wykorzystania książki poprzez jego urozmaiconą obudowę. Korzysta z szerokiego dorobku sztuki, prezentując obrazy: bitwy pod Raclawicami, Maciejowicami, wieszanie zdrajców Targowicy i inne.

Wśród prezentowanych wyżej podręczników pod względem układu treści wyróżnia się opracowanie Mikołaja Gładysza²⁹. Zamiarem autora była integracja wiedzy z dziejów powszechnych i ojczystych, co należy odebrać pozytywnie. Omawianą przez nas kwestię walk kościuszkowskich umieścił w rozdziale 43 – „Rewolucje i napoleońskie nadzieje”. Zawodzi jednak struktura narracyjna, brak w niej wyraźnej zarysowanego celu podjęcia działań wojennych i ich skutków. Zasadniczo o przebiegu powstania spotykamy tu tylko ogólne informacje. Jego wybuch łączy się jako bezpośredni skutek konstytucji 3 Maja, i rządów Targowiczan, nie wspomina się o wojnie z Rosją i II rozbiórce. W dalszej części autor informuje, że w tej sytuacji postępowi działacze, zwani później jakobinami, opowiedzieli się za powszechnym powstaniem zwanym „ludowym” przeciw Rosji, a na naczelnika wybrali Tadeusza Kościuszkę³⁰. Nieco więcej uwagi poświęca się kwestii chłopskiej, pisze o wezwaniu do broni wszystkich sta-

nów, zabiegach Kościuszki o wywołanie powstania ogólnonarodowego³¹. Na temat udziału mieszczan jest także krótka wzmianka: „Milicje miejskie, uzbrojone – na wzór francuski – głównie w piki, stały się istotną częścią powstających sił zbrojnych”.

W tym kontekście dziwi nieco argument przytoczony przez autora w dalszej części tekstu merytorycznego, iż „W sierpniu rewolucyjna Francja odmówiła pomocy Polakom pod pretekstem, że powstanie było szlacheckie a nie ludowe”³². Ta ocena nie sprzyja czytelności wywodów, trudno będzie młodzieży zrozumieć i ocenić przyczynę zachowania Francji rewolucyjnej, która miała zdecydowanie polityczny kontekst. Przystrojeniu przez ucznia przekazywanych komunikatów nie sprzyja także brak odniesień osobowych przy opisie przebiegu insurekcji w Warszawie i innych ośrodkach kraju.

Nowoczesny podręcznik to nie tylko zbiór informacji, ale także podstawa do samodzielnej pracy ucznia. W tym względzie to opracowanie także nie spełnia oczekiwań. Tekstu narracyjnego nie uzupełniają pytania, ćwiczenia, ukierunkowanie dla uczniów. Umieszczono je dopiero w części końcowej rozdziału. Trudno w takiej sytuacji bezpośrednio sprawdzić odbiorcy możliwości interpretacyjne, jak również rozumienie i ocenę wiedzy o przeszłości. Wspomniany już wcześniej nieco zawężony zakres treści merytorycznych, w zamyśle autora miał uzupełniać zamieszczony leksykon, w którym ujęte zostały następujące hasła: bitwa pod Raclawicami, Tadeusz Kościuszko, uniwersał Połaniecki oraz dodatkowa literatura dla dociekliwych uczniów. Podobnie, temu celowi miało służyć obok warstwy informacyjnej wprowadzenie fragmentów tekstów literatury naukowej. W analizowanym podręczniku

²⁸ Ibid., s. 229.

²⁹ M. Gładysz, *Historia II, Część 1. Od Oświecenia do 1918*, Gdańsk 2003, s. 88–90

³⁰ Ibid., s. 88.

³¹ Ibid., s. 89.

³² Ibid., s. 89.

mamy do czynienia z dwoma takimi fragmentami stanowiącymi opinie historyków.

Jeden z nich dotyczy różnic tradycji kościuszkowskiej i napoleońskiej w kwestii „wybicia się na niepodległość”, a drugi – międzynarodowego kontekstu upadku Rzeczypospolitej. Warto uznać, że autor podejmuje w ten sposób próbę wdrażania młodzieży do wartościowania i krytycznej oceny poznanych faktów historycznych. Pozytywnie należy ocenić także łączenie dziejów powszechnych z historią narodową.

Występujące w tekście fragmenty pieśni, list do Katarzyny II pisany przez dowódcę wojsk rosyjskich, to ważny element obudowy dydaktycznej tego podręcznika.

Fatalnym pod względem tekstu autor-skiego, jak i obudowy dydaktycznej okazał się podręcznik Tadeusza Cegielskiego i Mirrelli Kurkowskiej³³. Wykorzystując go jako źródło wiedzy o przeszłości winni autorzy, wypełniając zasadnicze funkcje podręcznika, podać hierarchicznie osadzone na naukowych podstawach treści historyczne. Interesującej nas problematyce dotyczącej Tadeusza Kościuszki i powstania poświęcono następujący fragment: „Wybuch powstania, planowany początkowo na jesień 1793 r., przesunięty został na później przez Tadeusza Kościuszkę, przewidzianego na wodza. Wypadki jednak wymknęły się spod kontroli i insurekcja (powstanie) – słabo przygotowane – rozpoczęła się w marcu 1794 r. Mimo początkowych sukcesów militarnych i politycznych powstanie upadło po przegranej przez Kościuszkę bitwie pod Maciejowicami (październik 1794 r.) Naczelnik wraz z kierownictwem powstania dostał się do niewoli rosyjskiej”³⁴.

Jak na książkę, z której uczniowie klas licealnych mają pogłębiać wiedzę i doskonalić swoje umiejętności, takie potraktowanie zagadnienia wskazuje na nieświadomość metodologiczną przy opracowywaniu tego typu książek szkolnych. Podręcznik ten odbiega od wszelkich wymagań stawia-

nych tym pozycjom, a także zasadniczo od obowiązujących norm i treści programowych. Jest tu wyjątkowo nierzetelne potraktowanie tego okresu w dziejach Polski, a także ściśle powiązanego z historią powszechną. Brak jest tekstów źródłowych, materiału ilustracyjnego, rysunków, wykazu literatury, ćwiczeń i zadań dla ucznia. Bardzo słaba jest więc także obudowa dydaktyczna tego podręcznika. Jedyne elementy uzupełniające stanowi mapa rozbiórów, z wykazem szczegółowych danych dotyczących powierzchni i ludności, jaką traciła Polska w wyniku działań ze strony naszych sąsiadów. Narracja tego podręcznika nie budzi żadnych emocji, a brak podstawowych informacji nie pozwala na samodzielny analizę tematu.

Spostrzeżenia

Reasumując nasze spostrzeżenia na temat podręczników gimnazjalnych i licealnych możemy zauważyć, że Tadeusz Kościuszko i powstanie, którym kierował, zajmuje istotne miejsce na kartach naszych podręczników historii. Sygnalizują one w zasadniczej większości takie problemy, jak: przyczyny wybuchu walk, rolę chłopów i innych grup społecznych, ważniejsze bitwy i tragiczny finał.

Nie wszystkie jednak opracowania, co może dziwić, zwłaszcza dla młodzieży licealnej, ułatwiają zdobycie rzetelnej, uporządkowanej wiedzy. Elementy obudowy dydaktycznej nie sprzyjają wielopłaszczyznowej ocenie wydarzeń, kształtowaniu własnych poglądów i samokształceniu. W analizowanych opracowaniach rzadko spotykamy fragmenty utworów literackich, poetyckich czy pamiątkarskich. Odpowiednie ich wkomponowanie w tekst może nader korzystnie wpływać na komunikatywność narracji złożonej z opisów, wyjaśnień, ocen i wniosków³⁵.

Tadeusz Kościuszko i wydarzenia powstańcze stanowią ważny, popularny temat

³³ T. Cegielski, M. Kurkowska, *Człowiek i historia, Część 3. Czasy nowożytne do 1815*, Warszawa 2003, s. 60–62.

³⁴ Ibid., s. 60.

polskiej prozy, poezji, utworów scenicznych. Utwory te mają wprawdzie różny poziom artystyczny, ale za to wielki ładunek emocjonalny. Stanowią przez to ważny materiał dydaktyczny, który w ciekawy sposób może wykorzystać nauczyciel podczas lekcji historii. Kościuszką to nie tylko symbol walki niepodległościowej, ale człowiek czynu, wiedzy, kompetencji i wielu działań uwieńczonych sukcesem. Można przyjąć, że właśnie te postawy i wartości – tak wysoko cenione przez młodzież, jak wynika z badań, są powodem nieprzemijającej popularności Naczelnika³⁵. Żyje ta postać dzięki jego uniwersalnym cechom i wydarzeniom, którymi kierował lub był uczestnikiem, w sercach i opinii Polaków. Podręczniki szkolne powinny tę wiedzę i wizerunek umacniać.

Omawiane prace stosunkowo rzadko odwołują się do dokonań współczesnej historiografii, uczeń ma z tego względu ograniczoną możliwość weryfikacji zamieszczonych w podręcznikach opinii, sądów. Jest czytelnikiem, który nie dociera do faktycznego podłoża prezentowanego obrazu dziejów, a przecież powinien być przygotowanym do krytycznego odbioru zawartości podręcznika. Można wskazać w omawianych opracowaniach na interesujące problemowo konstruowane bloki informacyjne i ćwiczeniowo-utrwalające oparte na najnowszych osiągnięciach nauk pedagogicznych.

Budzą one aprobatę nauczycieli, uczniów i stanowią ważny środek dydaktyczny, z dziedziny wizualno-werbalnej. Co do postaci Tadeusza Kościuszki, tak szczególnie zakodowanej w świadomości narodowej Polaków, ciągle jeszcze oczekuje ona na bardziej wszechstronną i nowoczesną prezentację na kartach szkolnych opracowań do nauczania historii.

Nazwy geograficzne oraz miejsca na świecie nazwane imieniem Tadeusza Kościuszki:

W Australii:

Park Narodowy Tadeusza Kościuszki w Nowej Południowej Walii

Góra Kościuszki – 2228 m n. p. m, najwyższy szczyt Australii, odkryta 15 II 1840 roku przez Pawła Edmunda Strzeleckiego. Nazwa urzędowa: Mount Kosciusko, wymowa autralijska, ucieśna dla polskiego ucha, brzmi, w przybliżeniu, „kozyjoso”.

W USA:

Hrabstwo Kościuszki w stanie Indiana – założone w 1836 roku. Stolica... Warsaw. Powierzchnia 1392,12 kilometrów kwadratowych, 76 541 mieszkańców (2006).

Kosciuszko – miasto w stanie Missisipi. Nazwa urzędowa Kosciusko. Stolica hrabstwa Attala (Attala County), 7372 mieszkańców. Sklasyfikowane na liście 100 najlepszych małych miast w USA. **Szkoły osiągają najwyższe oceny jakości kształcenia w stanie i w kraju. Najlepszą szkoła – Magnola Bible College.**

W Kosciusko urodziła się Oprah Winfrey.

Mosty Kościuszki – dwa główne mosty w Nowym Jorku.

Wyspa Kościuszki na Alasce – nazwa urzędowa Kosciusko Island. Wyspa w Archipelagu Aleksandra. Długość wyspy wynosi 40 km, szerokość 8 – 19 km, powierzchnia 444,4 kilometrów kwadratowych, mieszkańców... 50. Wyspę tę dokładnie zbadał w latach 30 – tych XX wieku polski geograf Stefan Jarosz.

Nadał on na wyspie wiele innych polskich nazw, jak Góra Krzyżanowskiego i Jezioro Piłsudskiego. Niemniej nazwę wyspie nadał amerykański geograf William Dall.

³⁵ Cz. Nowarski, op. cit., s. 27.

³⁶ E. Trzcńska, *Tadeusz Kościuszko w świadomości młodzieży szkolnej*, [w:] *Kościuszko w kręgu...*, s. 101–102.